

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Логіка»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 «Право» (правозастосування)

за темою: «Основні закони правильного мислення»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор, доктор філософських наук, професор Тягло Олександр
Володимирович

Рецензент:

Декан філософського факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, доктор
філософських наук, професор Карпенко Іван Васильович

План лекції «Основні закони правильного мислення»

1. Закон тотожності, умови його застосування та типові порушення (підміна поняття, різновиди підміни тези).
2. Закон несуперечності та його порушення.
3. Закон виключення третього та його порушення.
4. Закон достатньої підстави та типові його порушення («основна помилка», помилка «не впливає»).

Література

- Бандурка О. М., Тягло О. В. Юридична логіка. Харків : Золота миля, 2017. – С. 231-47.

Текст лекції

Мислення, яке претендує на правильність, має підкорятися певним нормам. Найбільш загальні і важливі серед них традиційно називають законами логіки. Їх виділено чотири: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави.

Закон тотожності вимагає: «Будь-яка думка в межах даного міркування повинна залишатися тотожною собі».

Закон тотожності фіксує вимогу відносної стабільності й визначеності понять, суджень певного міркування, адже в протилежному разі воно перетвориться в аморфну активність, що постійно змінюється і тому не в змозі дійти стійких правильних результатів, знайти істину.

Типовими порушеннями закону тотожності є дві помилки: підміна поняття і підміна тези.

Суть підміни поняття полягає у тому, що в межах даного міркування в одне і те саме слово або словосполучення вкладається спочатку одне, а потім інше, не тотожне першому поняття: така підміна призводить до непорозуміння у спілкуванні або до помилкових висновків. У наведеному раніше софізмі «Рогатий» у першому засновку зі словосполученням *«не втратив»* пов'язується поняття *«мав і не втрачав»*, а у другому – *«не втрачав взагалі, навіть не маючи»*. Ясно, що це нетотожні поняття. З випадками, коли один і той же мовний «одяг» криє під собою різні поняття, у природній мові ми зіштовхуємося досить часто.

Підміна поняття – не випадкова помилка, що свідчить про неувважність чи обмеженість людини, котра її припустила. Вона має глибоке коріння в усіх природних мовах – англійській, українській, російській, японській... Це коріння – явище полісемії (багатозначності) слів. Але полісемія сама по собі – ще не помилка, а лише підґрунтя можливої помилки.

Друге типове порушення закону тотожності – підміна тези.

Суть підміни тези полягає в тому, що доведення або спростування однієї

тези (судження) T_1 підміняється доведенням або спростуванням іншої T_2 , не тотожної першій. Підміна тези буває двох видів – часткова і повна.

З частковою підміною тези маємо справу, наприклад, тоді, коли доведення судження *«Усі громадяни країни підтримують цю політичну партію»* підміняється опитуванням думки більшої чи меншої частини громадян і фактично доводиться те, що *деякі громадяни країни підтримують цю політичну партію*. У даному випадку T_1 і T_2 відрізняються тільки за своєю кількістю: замість загального T_1 доводиться часткове судження тієї ж матерії T_2 (проте з доведення істинності часткового T_2 істинність загального T_1 з необхідністю не випливає).

Повна підміна тези зустрічається тоді, коли T_1 і T_2 відрізняються не тільки за кількістю, але й «за матерією», тобто за змістом.

Одним з поширених різновидів повної підміни тези є аргумент до людини (argumentum ad hominem). Ця логічна помилка полягає в тому, що замість аналізу тези по суті переходять до розгляду її автора (його інтелектуального рівня, моральних якостей, політичних поглядів тощо), а потім на цій підставі оцінюють висловлену тезу. Наведений далі приклад з історії судочинства у Давньому Римі ясно ілюструє це порушення закону тотожності.

У скрутному становищі опинився Красс на процесі Гнея Планка (91 р.), проти якого виступав син відомого правника Марк Юній Брут, що спеціалізувався в обвинуваченнях і мав за це прізвисько «Наклепник». Брут помістив двох секретарів і, щоб принизити Красса, наказав їм читати водночас його промову за Нарбонську колонію, де Красс атакує сенат, і промову про закон Сервілія, де Красс захищає сенат. Це було покаранням за політичну хиткість Красса, а також засобом настроїти проти нього суддів.

Красс спочатку захищався, а потім пішов в атаку. У відповідь на двох читців Брута він викликав трьох читців і дав їм у руки книги батька Брута з цивільного права. Читці почали читати перші рядки книг, де згадувались маєтки, що батько Брута залишив своєму синові, а той розтринькав. Супроводжуючи читання відповідними коментарями, Красс виставив Брута перед суддями марнотратником батьківської спадщини і людиною безпутного способу життя, змусивши забути його обвинувачення проти себе. Бруту довелося гірко розкаятися у тому, що він викликав читців.

Повчальність наведеного фрагмента полягає у тому, що він демонструє обопільне застосування «аргументу до людини» обвинувачем і захисником. Але чи стосуються їхні аргументи суті й знаходження правильного висновку по справі Гнея Планка? Очевидно, ні. Тут обговорення винності/невинності цього римлянина підміняється оцінкою особистих якостей захисника і обвинувача, які беруть участь у процесі. Досвідчені і розумні судді не будують своє рішення на «доказах» такого ґатунку.

Ще одним типовим випадком повної підміни тези виявляється аргумент до милосердя (argumentum ad misericordiam). Він спрямований на те, щоб викликати у опонента або судді відчуття жалості і завдяки цьому схилити його до бажаного, проте не завжди правильного чи обґрунтованого рішення.

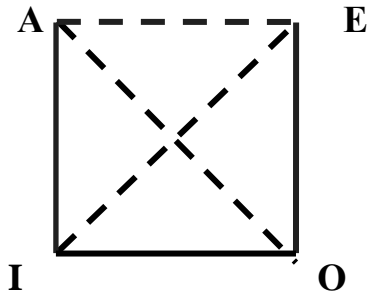
До порушень закону тотожності відносять також логічну диверсію,

сутність якої буде розглянуто далі.

Дотримання закону тотожності є необхідною умовою коректного застосування усіх інших законів правильного мислення, правильних міркувань взагалі.

Закон несуперечності говорить: «Два несумісні судження не можуть бути істинними водночас, хоча б одне з них необхідно хибне».

Для прояснення цього формулювання уточнимо, які судження є несумісними. До множини пар несумісних суджень відносяться такі: $A - E$, $A - O$, $E - I$. У вже відомому логічному квадраті судження зазначених пар пов'язані пунктирними лініями.

A: Усі бізнесмени міста чесні.

E: Усі бізнесмени міста не чесні.

I: Деякі бізнесмени міста чесні.

O: Деякі бізнесмени міста не чесні.

До множини пар несумісних належать також судження, одержані одне з одного шляхом прямого заперечення: в українській мові ця операція висловлюється словами «Невірно, що...» (або якимось еквівалентом). Наприклад, «Курс долара сьогодні впав» і «Невірно, що курс долара сьогодні впав».

Закон несуперечності є застосовним тільки у випадку, коли відносно усіх складових міркування, що піддаються аналізу, виконується закон тотожності. Для наведеного вище прикладу це означає, що повинні співпадати суб'єкти і предикати суджень, ці судження мають відповідати одному і тому ж самому моменту часу, розглядатися в одному і тому ж відношенні тощо. Інакше кажучи, порівнювані судження мають знаходитися в одному і тому ж самому контексті або принаймні в суттєво споріднених контекстах. Якщо ж, наприклад, перше з наведених суджень висловлене мешканцем України, а друге – мешканцем Німеччини, то їхні суб'єкти – поняття «курс долара» – не будуть, взагалі кажучи, тотожними (так само як нетотожна поведінка курсів долара в різних країнах та інші складові контексту розглядуваних суджень і понять). Отже, у випадку суттєвої розбіжності контекстів міркувань закон несуперечності застосовувати не слід. А судження, що зовні видаються несумісними, можуть бути одночасно істинними внаслідок реальних відмінностей їх смислів.

Порушення закону несуперечності буде полягати у проголошенні істинності двох несумісних суджень. Історія надає багато прикладів такої помилки.

Одного разу до Сократа прийшов сусід і сказав, що він посварився з іншим сусідом. Виклавши своє судження відносно суті справи, він запитав мудреця: «Хіба я не правий?» Той відповів: «Ти маєш рацію, сусіде».

Протягом невеликого часу до нього прийшов другий сусід і, виклавши своє, несумісне з судженням першого, бачення справи, теж запитав: «Хіба я не правий?» Сократ відповів: «Так, сусіде, ти маєш рацію». «Як же так, – вигукнула дружина Сократа Ксантіна, котра все чула, – і перший має рацію, і другий?!».

«Так, дружино, маєш рацію і ти», – вже без будь-яких вагань відповідав мудрець з Афін.

Сократа зрозуміти не важко. Він не схотів сваритися ані з першим сусідом, ані з другим, ані тим більше зі своєю дружиною. Однак, точно кажучи, в своєму миролюбстві він порушив закон несуперечності.

Дотримання закону несуперечності – істотна умова правильності кримінального процесу на всіх його етапах.

Якщо два несумісні судження не можуть бути водночас істинними, то чи можуть вони бути водночас хибними? Щоб відповісти на це запитання обґрунтовано, розглянемо пари несумісних суджень.

А: Усі підозрювані за цією справою є мігранти.

Е: Усі підозрювані за цією справою не є мігранти.

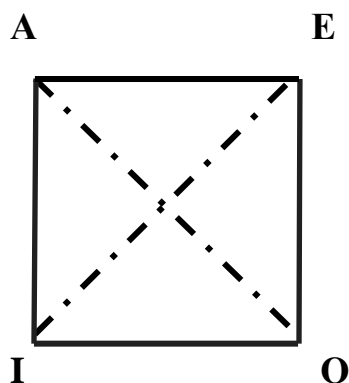
Зрозуміло, що цілком природна ситуація, коли обидва наведені несумісні судження хибні. Тоді істину слід шукати поза цією парою, наприклад у відповідному судженні О: *«Деякі підозрювані за цією справою не є мігранти».*

Перейдемо до наступної пари несумісних суджень.

Е: Усі підозрювані за цією справою не є мігранти.

І: Частина підозрюваних за цією справою – мігранти.

Ясно, що у випадку хибності першого з суджень друге обов'язково істинне, і навпаки. Водночас хибними судження цієї пари бути не можуть, тому істину слід шукати всередині неї, а не в якомусь третьому судженні. Цей же висновок розповсюджується і на А – О. Відношення між складовими зазначених пар називають відношенням суперечності. У наведеному далі логічному квадраті суперечні судження з'єднані штрих-пунктиром.

До суперечних суджень належать також одержані одне з одного шляхом прямого заперечення.

З урахуванням сказаного закон виключеного третього вказує: «Два суперечні судження не можуть бути водночас хибними, одне з них необхідно істинне».

Порушення закону виключеного третього полягає у твердженні одночасної хибності двох суперечних суджень і у пошуках третього істинного. Проте «третього не дано» (*tertium non datur*).

Прикладом порушення закону може бути модифікація історії з Сократом, коли б він відмовив в істині обом своїм сусідам, позиції яких знаходились у відношенні суперечності.

Закон достатньої підстави говорить: «Будь-яка думка визнається істинною, якщо вона одержала достатню підставу».

Що таке достатня підстава? Вибір достатньої підстави залежить від природи тези, висновку, що потребує обґрунтування: це можуть бути закони права або закони природи, норми кримінального процесу або правила арифметики, різного роду фактичні дані, статистичні відомості тощо. Однак в усіх випадках існують дві обов'язкові умови, до яких і привертає увагу логіка.

- Думка або система думок p , що висувається за достатню підставу, повинна бути напевне істинною.
- Між підставою p і тезою q , що обґрунтовується, повинен існувати необхідний логічний зв'язок.

Виходячи з хибних тверджень можна «довести» що завгодно, у тому числі і хибу, наприклад, хибну оцінку ринкової ситуації у бізнесі або неправильний вирок суду. Задля уникнення теоретичних помилок і практичної шкоди логіка й забороняє посилається на хибу.

Відомі два типових порушення закону достатньої підстави. Вони називаються «основна помилка» (*error fundamentalis*) і «не впливає» (*non sequitur*). Ці помилки пов'язані з порушенням тієї чи іншої з двох зазначених вище умов (зрозуміло, що у випадку невиконання обох умов водночас закон порушується тим більше).

Перше порушення закону – основна помилка – трапляється тоді, коли у підставу закладається хибна. Життєвий випадок основної помилки описаний у газетній статті Володимира Карпова за 1992 рік.

Відповідь генералу Хорькову

Ваша стаття у «Правді» від 16 січня ц.р. «Тінь на маршала Жукова» починається словами: «Історії більше 3 років». Вірно, три роки тому був опублікований Д. Волкогоновим, а після цього включений до моєї книги рапорт Жукова на ім'я наркома Ворошилова, що компрометує маршала Єгорова. Як з'ясувалося пізніше, рапорт писав інший Жуков (майбутній маршал до цього наклепу не мав жодного відношення). Дізнавшись про це, тоді ж, три роки тому, я офіційно попросив вибачення у рідних, близьких, усіх, хто шанує пам'ять Георгія Костянтиновича...

Повторюю, істину було відновлено ще три роки тому, коли експертиза підтвердила невідповідність підпису Георгія Костянтиновича...

Підставою обвинувачення радянського полководця у наклепі на товариша була неперевірена інформація. Як тільки була встановлена її хибність, «спрацював» закон достатньої підстави: обвинувачення було визнане необґрунтованим через основну помилку і тому зняте. Однак, на жаль, не кожен випадок *error fundamentalis* знаходить таку коректну розв'язку.

Друге порушення закону – помилка з назвою «не впливає» – трапляється тоді, коли за підставу береться, можливо, й істина, але необхідний зв'язок між

нею і висновком відсутній. Тобто з запропонованої підстави потрібний висновок не випливає з необхідністю, як, наприклад, у наведеному нижче випадку поспішного узагальнення.

Турист-англієць висадився у Кале, на узбережжі Франції. У країні перший раз. Зустрічає француза – той рудий. Занотовує у щоденнику: «Перший день. Зустрів француза, той рудий». Йде далі і зустрічає другого француза, знову рудого. Занотовує у щоденнику: «Зустрів другого француза – рудий. Усі французи руді».

Чи будуть висновки, одержані завдяки недостатній підставі, напевне хибними? Слід розуміти, що наявність підстави, яка не є достатньою, вказує лише на недоведеність висновку, а не на його очевидну хибність. Більше того, доречна істинна підстава, яка не є достатньою, усе ж більш-менш підтримує висновок – хоч і не доводить його. До більш детального обговорення подібних випадків ще повернемося далі у обговоренні логічної аргументації.

Численні статті Кримінального процесуального кодексу України регламентують процедури наведення достатньої підстави, або доказування, з метою порушення кримінальної справи, передання її для попереднього розслідування, віддання обвинуваченого до суду, винесення вироку і т. ін. (наприклад, глава 4 КПК «Докази і доказування»).

У реальній практиці – на досягнутому «тут-і-зараз», а тому в кожний конкретний момент часу відносному рівні людського знання – логічний закон достатньої підстави точно виконується не завжди. Але він завжди задає ідеал обґрунтування юридичних рішень, а також застерігає від імовірних через відносність досягнутого рівня знань помилок.

У КПК неодноразово підкреслюється відповідальність різноманітних суб'єктів кримінального процесу за відомості, що наводяться ними. Наприклад, «У разі допиту свідка він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілий – за давання завідомо неправдивих показань» (ст. 224³). Очевидно, що логічне значення цієї статті полягає у попередженні основної помилки та, врешті-решт, неправильного вироку.

Суттєва особливість юридично коректного доказування визначається, зокрема, статтею 62 Конституції України, що проголошує: *обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом*. Інакше кажучи, підстава («доказова база»), прийнятна з точки зору логіки, але отримана з порушенням закону, визнається неприпустимою. Суддя, наприклад, повинен не брати її до відома. Аналогічні норми є й у законодавствах інших правових держав.